FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI
ILMIY-METODIK JURNAL
ISSN 3093-8694 ◆ saen.uz
2026-yil
11(1)-son

UDK: 821.512.133.09:37

Toshpulatova Dilorom Bobanazarovna,
Toshkent gumanitar fanlar universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

O‘ZBEK BADIIY JANRLARINING GENEZISI VA TADRIJIY RIVOJLANISHI: SPEKTRAL-VARIATIV KOMPONENTLARNING SHAKLLANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek badiiy janrlarining shakllanish genezisi, tarixiy taraqqiyoti va tarkibiy rivojlanishi spektral-variativ yondashuv asosida tadqiq etilgan. Badiiy janrlarning janriy-struktur, lingvopoetik, madaniy-semiotik, kommunikativ-pragmatik, psixologik va multimodal xususiyatlari o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilingan. Xususan, xalq og‘zaki ijodi namunalarining yozma adabiyot bilan munosabati, janrlarning tarixiy jarayonda o‘zgarishi, an’anaviy shakllarning yangi badiiy ko‘rinishlarga transformatsiyalanishi masalalariga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, badiiy janrlarni o‘qitishda fanlararo integratsiya, multimodal savodxonlik va kompetensiyaviy yondashuvning didaktik imkoniyatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijasida o‘zbek badiiy janrlarini o‘rganishning komponentli tahlil modeli, bosqichli metodik mexanizmi hamda o‘quvchilarning adabiy-nazariy, lingvokommunikativ, madaniy va ijodiy-refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek badiiy janrlari, janr genezisi, tadrijiy rivojlanish, spektral-variativ komponent, janr transformatsiyasi, og‘zaki ijod, variantlilik, lingvopoetika, madaniy-semiotik tahlil, multimodal savodxonlik, fanlararo integratsiya, adabiy ta’lim.

ГЕНЕЗИС И ПОСТЕПЕННОЕ РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ЖАНРОВ: ФОРМИРОВАНИЕ СПЕКТРАЛЬНО-ВАРИАТИВНЫХ КОМПОНЕНТОВ

Аннотация. В статье исследуются генезис, историческое становление и структурное развитие узбекских художественных жанров на основе спектрально-вариативного подхода. Анализируются жанрово-структурные, лингвопоэтические, культурно-семиотические, коммуникативно-прагматические, психологические и мультимодальные особенности художественных жанров в их взаимосвязи. Особое внимание уделяется взаимодействию устного народного творчества и письменной литературы, исторической изменчивости жанровых форм и трансформации традиционных жанров в новые художественные разновидности. Раскрываются дидактические возможности междисциплинарной интеграции, мультимодальной грамотности и компетентностного подхода в процессе преподавания литературы. На основе проведённого теоретико-методологического анализа предложены компонентная модель изучения узбекских художественных жанров, поэтапный методический механизм и рекомендации, направленные на развитие литературно-теоретической, лингвокоммуникативной, культурной и творческо-рефлексивной компетенций учащихся.

Ключевые слова: узбекские художественные жанры, генезис жанра, историческое развитие, спектрально-вариативный компонент, трансформация жанра, устное народное творчество, вариативность, лингвопоэтика, культурно-

семиотический анализ, мультимодальная грамотность, междисциплинарная интеграция, литературное образование.

THE GENESIS AND GRADUAL DEVELOPMENT OF UZBEK LITERARY GENRES: THE FORMATION OF SPECTRAL-VARIATIVE COMPONENTS

Abstract. This article examines the genesis, historical formation and structural development of Uzbek literary genres through a spectral-variative approach. It analyses the interrelationship between the structural, linguopoetic, cultural-semiotic, communicative-pragmatic, psychological and multimodal components of literary genres. Particular attention is paid to the interaction between oral folk literature and written literary traditions, the historical transformation of genre forms and the emergence of new artistic variations. The article also explores the educational potential of interdisciplinary integration, multimodal literacy and the competency-based approach in literature teaching. Based on the theoretical and methodological analysis, a component-based model for studying Uzbek literary genres, a step-by-step instructional framework and methodological recommendations are proposed. These are aimed at developing students' literary-theoretical, linguo-communicative, cultural and creative-reflective competencies.

Keywords: Uzbek literary genres, genre genesis, historical development, spectral-variative component, genre transformation, oral folk literature, variation, linguopoetics, cultural-semiotic analysis, multimodal literacy, interdisciplinary integration, literary education.

KIRISH

Badiiy janrlar adabiyot tarixining shakllanishi, rivojlanishi va takomillashuvini belgilovchi muhim estetik kategoriyalardan biridir. Har bir janr muayyan tarixiy, ijtimoiy, madaniy va badiiy ehtiyojlar asosida yuzaga keladi, davrlar davomida o‘zining shakliy hamda mazmuniy xususiyatlarini takomillashtirib boradi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek badiiy janrlarining shakllanish genezisi, tadrijiy rivojlanishi va tarkibiy o‘zgarishlarini o‘rganish milliy adabiyot tarixini chuqur anglash bilan bir qatorda, zamonaviy adabiy ta’limning nazariy va metodik asoslarini takomillashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek badiiy janrlarining tarixiy ildizlari xalq og‘zaki ijodining qadimiy qatlamlariga borib taqaladi. Ertak, doston, afsona, rivoyat, maqol, matal, topishmoq va qo‘shiqlar xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi, estetik qarashlari, ma’naviy qadriyatlari hamda tarixiy xotirasini o‘zida mujassam etgan. Ushbu janrlar dastlab og‘zaki ijod jarayonida shakllanib, avloddan avlodga o‘tish davomida turli variantlar bilan boyigan. Keyinchalik yozma adabiyot taraqqiyoti natijasida xalq ijodiga xos badiiy an’analar yangi shakl va mazmun kasb etib, adabiy janrlarning takomillashuviga zamin yaratgan.

Janrlarning genezisi va tadrijiy rivojlanishini faqat shakliy o‘zgarishlar doirasida o‘rganish masalaning mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Chunki badiiy janrning taraqqiyoti uning syujet qurilishi, obrazlar tizimi, kompozitsiyasi, til xususiyatlari, ramziy ifoda vositalari, kommunikativ vazifasi va estetik ta’sir imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli badiiy janrlarni ko‘p qatlamli,

o‘zaro aloqador komponentlardan tashkil topgan dinamik tizim sifatida tadqiq etish zarurati yuzaga keladi.

Mazkur tadqiqotda ilgari surilayotgan spektral-variativ yondashuv badiiy janrning bir necha tarkibiy qatlamini yaxlit holda o‘rganishga asoslanadi. Bunda janriy-struktur, lingvopoetik, madaniy-semiotik, kommunikativ-pragmatik, psixologik va multimodal komponentlar janrning shakllanishi hamda rivojlanishini belgilovchi o‘zaro bog‘liq omillar sifatida qaraladi. Ularning har biri janrning muayyan xususiyatini namoyon etsa-da, umumiy badiiy yaxlitlik aynan shu komponentlarning o‘zaro munosabati orqali yuzaga keladi.

Bugungi ta’lim jarayonida adabiy materialni faqat nazariy ma’lumotlarni o‘zlashtirish yoki badiiy matn mazmunini qayta hikoya qilish asosida o‘rganish yetarli emas. O‘quvchi badiiy asarning janriy xususiyatlarini aniqlashi, undagi obraz va ramzlarni sharhlashi, tarixiy-madaniy asoslarini anglay olishi, matnni boshqa fanlarga oid bilimlar bilan bog‘lay bilishi lozim. Ayniqsa, yuqori akademik talablar asosida faoliyat yuritadigan Prezident maktablari sharoitida o‘quvchilarning mustaqil izlanishi, tanqidiy fikrlashi, dalillashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqotning dolzarbligi ham o‘zbek badiiy janrlarining tarixiy taraqqiyotini zamonaviy adabiy ta’lim ehtiyojlari bilan bog‘liq holda o‘rganish zaruratidan kelib chiqadi. Mavjud metodik tajribada janrlar ko‘pincha alohida adabiy-nazariy tushunchalar sifatida o‘rgatiladi. Biroq ularning shakllanish manbalari, variantlilik xususiyatlari, ichki komponentlari va fanlararo aloqalarini yagona tizim asosida tahlil qilish imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanilmaydi.

Maqolaning maqsadi o‘zbek badiiy janrlarining shakllanish genezisi, tadrijiy va tarkibiy rivojlanishini spektral-variativ yondashuv asosida tahlil qilish, janrlarning ichki komponentlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash hamda ushbu bilimlarni adabiy ta’lim jarayoniga tatbiq etishning metodik imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyot munosabatlarini o‘rganish, badiiy janrlarning tarixiy taraqqiyot xususiyatlarini aniqlash, spektral-variativ komponentlarni tasniflash, janrlararo transformatsiya jarayonlarini tahlil qilish va ularni o‘qitishda fanlararo integratsiyaning didaktik imkoniyatlarini ochib berish vazifalari belgilandi.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Badiiy janrlarning shakllanishi va taraqqiyoti masalasi adabiyotshunoslik, folklorshunoslik, lingvopoetika va adabiy ta’lim metodikasi doirasida keng o‘rganilgan. Janr nazariyasiga oid ilmiy qarashlarda janrning tarixiy shakllanishi, barqaror va o‘zgaruvchan belgilari, ijtimoiy-madaniy vazifalari hamda badiiy matn bilan munosabati asosiy tadqiqot yo‘nalishlarini tashkil etadi.

D. Chandlerning janr nazariyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida janr qat’iy va o‘zgarmas shakllar majmui sifatida emas, balki ijtimoiy kommunikatsiya

jarayonida shakllanadigan dinamik hodisa sifatida izohlanadi. Bu yondashuv janrlarning tarixiy taraqqiyotini, ularning turli davrlarda yangi mazmun va shakllar bilan boyishini tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Zero, badiiy janrlar o‘zining an’anaviy belgilarini saqlagan holda, yangi ijtimoiy va estetik ehtiyojlar ta’sirida o‘zgarib boradi.

G. Kressning multimodallik haqidagi qarashlari badiiy matnni turli belgilar tizimi orqali anglash imkoniyatlarini kengaytiradi. Olim ma’no yaratish jarayonida verbal, vizual, grafik va boshqa semiotik vositalarning o‘zaro munosabatiga e’tibor qaratadi. Ushbu nazariya badiiy janrlarni o‘rganishda matn mazmuni bilan bir qatorda tasvir, ovoz, sahna, harakat va boshqa ifoda vositalarini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

R. Mayerning multimedia orqali o‘rganish nazariyasi esa axborotni verbal va vizual kanallar uyg‘unligida taqdim etishning ta’limiy imkoniyatlarini asoslaydi. Bu yondashuv badiiy asarlarni o‘rganishda matn, tasvir, audioyozuv va video-materiallardan maqsadli foydalanish, o‘quvchilarning idrok etish hamda tahlil qilish faoliyatini faollashtirish uchun muhim metodik asos yaratadi.

B. Cope va M. Kalantzis tomonidan ishlab chiqilgan multiliteratsiya konsepsiyasi zamonaviy savodxonlikni faqat yozma matnni o‘qish va tushunish bilan cheklamaydi. Unda turli madaniy muhitlar, kommunikativ shakllar va axborot vositalari bilan ishlash kompetensiyalari muhim o‘rin egallaydi. Mazkur qarashlar badiiy janrlarni o‘qitishda ham o‘quvchilarning matnni turli shakllarda talqin qilish, qayta yaratish va taqdim etish faoliyatini rivojlantirish zarurligini asoslaydi.

S. Drake va R. Burnsning integratsiyalashgan o‘quv dasturlariga oid tadqiqotlari fanlararo ta’limning nazariy asoslarini yoritadi. R. Fogarty esa o‘quv mazmunini integratsiyalashning turli shakllarini izohlab, fanlararo aloqalarni ta’lim jarayonining mazmuni va maqsadlari bilan muvofiqlashtirishga e’tibor qaratadi. Ushbu tadqiqotlar badiiy janrlarni tarix, ona tili, san’at, musiqa, geografiya va boshqa fanlar bilan bog‘liq holda o‘rganish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mahalliy adabiy ta’lim metodikasi rivojida Q. Husanboyeva, M. Mirqosimova, S. Kambarova, R. Niyozmetova va Sh. Botirovaning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyatga ega. Q. Husanboyeva adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish masalalarini tadqiq etgan. M. Mirqosimovaning ilmiy ishlarida badiiy asarni tahlil qilish malakalarini rivojlantirishning metodik asoslari yoritilgan. S. Kambarova adabiyotni o‘quv fani va san’at turi sifatida o‘qitish metodologiyasiga oid muhim qarashlarni ilgari surgan.

R. Niyozmetovaning tadqiqotlarida uzluksiz ta’lim tizimida o‘zbek adabiyotini o‘rganishning mazmuni va metodik imkoniyatlari asoslangan. Sh. Botirova tomonidan ishlab chiqilgan adabiy ta’lim klasteriga oid ilmiy qarashlar esa ta’lim jarayonida fanlararo va tizimli yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi. T. Sabitova hamda S. Matkarimovaning xalq dostonlari nazariyasi va ularni o‘qitish metodikasiga oid izlanishlari o‘zbek folklor janrlarini o‘rganishning nazariy-amaliy asoslarini boyitadi.

Mazkur ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy janrlarning nazariy xususiyatlari, adabiy ta’limda mustaqil fikrlashni rivojlantirish, multimodal savodxonlik va fanlararo integratsiya masalalari turli tadqiqotlarda alohida yo‘nalishlar sifatida yoritilgan. Biroq ushbu jihatlarni o‘zbek badiiy janrlarining genezisi, tadrijiy rivojlanishi va spektral-variativ komponentlari bilan bog‘liq yaxlit metodik model doirasida birlashtirish masalasi yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi. Mazkur maqolada aynan shu ilmiy-metodik ehtiyojga e’tibor qaratiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-genetik, qiyosiy-tipologik, struktur-komponentli, lingvopoetik va pedagogik tahlil yondashuvlari tashkil etadi. Mazkur metodlar o‘zbek badiiy janrlarining kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti, ichki tuzilishi hamda zamonaviy ta’lim jarayonidagi imkoniyatlarini o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganishga xizmat qiladi.

Tarixiy-genetik tahlil orqali badiiy janrlarning shakllanish manbalari, dastlabki ko‘rinishlari va keyingi taraqqiyot bosqichlari o‘rganiladi. Bunda xalq og‘zaki ijodi namunalari janrlarning tarixiy ildizlarini aniqlash uchun muhim manba sifatida qaraladi. Ertak, doston, afsona, rivoyat, maqol va topishmoqlarning xalq hayoti, urf-odatlari, e’tiqodlari hamda ijtimoiy munosabatlari bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi.

Qiyosiy-tipologik metod turli janrlarning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash, ularning syujet, kompozitsiya, obrazlar tizimi va badiiy ifoda vositalarini qiyoslash imkonini beradi. Ushbu metod orqali, masalan, xalq ertaklari va yozma adabiyotdagi ertak janri, xalq dostonlari va mualliflik dostonlari, an’anaviy maqollar va zamonaviy badiiy matnlardagi paremiologik birliklar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish mumkin.

Struktur-komponentli tahlil badiiy janrni bir-biri bilan uzviy bog‘langan tarkibiy qismlar majmui sifatida o‘rganishga asoslanadi. Mazkur yondashuv doirasida janrning quyidagi asosiy komponentlari ajratiladi:

Birinchisi, janriy-struktur komponent bo‘lib, u syujet, kompozitsiya, obrazlar tizimi, konflikt va voqealar rivojini qamrab oladi. Ushbu komponent janrning ichki qurilishi va badiiy yaxlitligini belgilaydi.

Ikkinchisi, lingvopoetik komponent bo‘lib, badiiy matndagi obrazli ifodalar, metafora, o‘xshatish, epitet, takror, ritm, ohang, dialog va boshqa til vositalarining estetik vazifasini o‘z ichiga oladi.

Uchinchisi, madaniy-semiotik komponent hisoblanadi. U badiiy asarda ifodalangan ramzlar, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, tarixiy xotira va madaniy kodlarni aniqlashga yo‘naltiriladi.

To‘rtinchisi, kommunikativ-pragmatik komponent bo‘lib, unda matnning yaratilish maqsadi, muallif va o‘quvchi munosabati, badiiy nutqning ta’sirchanligi hamda kommunikativ vazifalari o‘rganiladi.

Beshinchisi, psixologik komponent bo‘lib, obrazlarning ruhiy kechinmalari, xarakter xususiyatlari, motivatsiyasi va o‘quvchining badiiy matnni idrok etish jarayoni bilan bog‘liq jihatlarni qamrab oladi.

Oltinchisi, multimodal komponent hisoblanadi. Bu komponent badiiy mazmunning matn, tasvir, ovoz, sahna, harakat, video va raqamli vositalar orqali ifodalanish imkoniyatlarini o‘rganishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda pedagogik tahlil ham muhim o‘rin tutadi. Bunda janrlarning nazariy xususiyatlarini o‘quv topshiriqlariga aylantirish, o‘quvchilarning mustaqil tahlil faoliyatini tashkil etish va natijalarni kompetensiyaviy mezonlar asosida baholash masalalari ko‘rib chiqiladi.

Mazkur metodologik yondashuv asosida badiiy janrlarni o‘qitishning besh bosqichli mexanizmi taklif etiladi. Birinchi bosqich diagnostika bo‘lib, unda o‘quvchilarning mavzu yuzasidan mavjud bilimlari, janrlar haqidagi tasavvurlari va tahlil ko‘nikmalari aniqlanadi. Ikkinchi bosqich janriy anglash jarayonini qamrab olib, bunda o‘quvchilar matnning janrga xos belgilari, shakliy va mazmuniy xususiyatlarini ajratadilar.

Uchinchi bosqich komponentli tahlilga asoslanadi. Unda janrning strukturasi, til xususiyatlari, ramziy mazmuni, psixologik va kommunikativ jihatlari o‘rganiladi. To‘rtinchi bosqich fanlararo integratsiya bilan bog‘liq bo‘lib, badiiy matn tarix, ona tili, musiqa, tasviriy san’at, geografiya, psixologiya va axborot texnologiyalari bilan aloqadorlikda tahlil qilinadi. Beshinchi bosqich ijodiy-refleksiv faoliyatni nazarda tutadi. Ushbu bosqichda o‘quvchilar o‘z talqinlarini yaratadilar, munozaralarda qatnashadilar, loyiha va taqdimotlar tayyorlaydilar yoki badiiy matnning yangi multimodal shaklini ishlab chiqadilar.

Shunday qilib, tanlangan metodologiya badiiy janrlarni tarixiy, nazariy, lingvistik, madaniy va pedagogik jihatdan yaxlit o‘rganishga imkon beradi.

NATIJALAR

Tadqiqot doirasida o‘zbek badiiy janrlarining shakllanish genezisi va tadrijiy rivojlanishi spektral-variativ yondashuv asosida tahlil qilinib, ularning o‘zaro bog‘liq tarkibiy komponentlari aniqlashtirildi. Tahlil natijalari badiiy janrlarning tarixiy taraqqiyoti og‘zaki ijod an’analari, yozma adabiyot tajribasi, ijtimoiy-madaniy muhit va estetik tafakkur rivoji bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘zbek badiiy janrlarining shakllanishida xalq og‘zaki ijodi alohida o‘rin tutadi. Ertak, doston, afsona, rivoyat, maqol, topishmoq va qo‘shiqlarda xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy qadriyatlari, dunyoqarashi va estetik tafakkuri mujassamlashgan. Ushbu janrlarning avloddan avlodga og‘zaki tarzda yetkazilishi ularning turli hududiy, ijroviy va mazmuniy variantlar bilan boyishiga sabab bo‘lgan.

Og‘zaki ijoddagi variantlilik janrlarning o‘ziga xos yashash va rivojlanish shakli hisoblanadi. Bir janrga mansub asar turli ijrochilar tomonidan qayta bayon etilganda uning asosiy syujet yo‘nalishi saqlanishi mumkin, biroq obrazlar talqini,

voqealar tafsiloti, badiiy ifoda vositalari va kompozitsion unsurlar o‘zgaradi. Bu holat janrning barqaror va o‘zgaruvchan xususiyatlari o‘rtasidagi munosabatni namoyon etadi.

Tadqiqotda aniqlangan muhim jihatlardan biri shuki, badiiy janrlarning rivojlanishi faqat tarixiy davrlar almashinuvi bilan belgilanmaydi. Janrning ichki tarkibiy elementlari ham uning yangi shakllarda namoyon bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ertak janrida an’anaviy syujet va sehrli motivlar saqlangan holda, obrazlar tizimi va voqealar talqinida o‘zgarishlar kuzatilishi mumkin. Xuddi shuningdek, dostonlarda tarixiy xotira, qahramonlik motivlari va xalqning ideal qahramon haqidagi tasavvurlari turli davrlarda o‘ziga xos badiiy shakllarda ifodalanadi.

Spektral-variativ tahlil natijasida badiiy janrlarning oltita asosiy komponenti o‘zaro aloqador tizim sifatida talqin qilindi. Janriy-struktur komponent asarning ichki qurilishini, lingvopoetik komponent uning til va uslub xususiyatlarini, madaniy-semiotik komponent milliy va tarixiy mazmunini, kommunikativ-pragmatik komponent ta’sirchanlik va muloqot vazifalarini, psixologik komponent obrazlar ruhiyati hamda o‘quvchi idrokini, multimodal komponent esa mazmunning turli ifoda vositalari orqali namoyon bo‘lishini belgilaydi.

Mazkur komponentlarning birgalikda tahlil qilinishi badiiy janrni faqat adabiy-nazariy tushuncha sifatida emas, balki murakkab estetik va madaniy hodisa sifatida anglash imkonini beradi. Ayniqsa, komponentlararo aloqadorlik janrning tarixiy taraqqiyotini, an’anaviy shakllarning yangi badiiy ko‘rinishlarga o‘tishini hamda matn mazmunining turli talqinlarda namoyon bo‘lishini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari badiiy janrlarni o‘qitishda fanlararo integratsiyadan foydalanishning metodik imkoniyatlarini ham ko‘rsatdi. Jumladan, xalq dostoni tarix, geografiya, musiqa va tasviriy san’at bilan; maqol axloqiy tarbiya, mantiq va tilshunoslik bilan; topishmoq til, tafakkur va psixologiya bilan; she’riy janrlar musiqa, ritm va tasviriy san’at bilan; hikoya esa psixologiya va ijtimoiy munosabatlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilishi mumkin.

Bunday integratsiya badiiy matnga boshqa fanlarga oid bilimlarni sun’iy ravishda qo‘shish emas, balki uning mazmunida mavjud bo‘lgan tarixiy, madaniy, lingvistik, estetik va psixologik qatlamlarni ochib berishga xizmat qiladi.

Metodik jihatdan badiiy janrlarni o‘rganishning bosqichli modeli asoslandi. Mazkur model diagnostika, janriy anglash, komponentli tahlil, fanlararo integratsiya va ijodiy-refleksiv faoliyat bosqichlaridan tashkil topadi. Ushbu ketma-ketlik o‘quvchining dastlabki bilimlarini faollashtirishdan boshlab, mustaqil talqin yaratish va o‘z fikrini dalillashgacha bo‘lgan jarayonni qamrab oladi.

Tadqiqot doirasida o‘quvchilarning rivojlanishi bilan bog‘liq to‘rtta asosiy kompetensiya yo‘nalishi belgilandi. Adabiy-nazariy kompetensiya janr, syujet, kompozitsiya, obraz, konflikt va poetik vositalarni anglashni; lingvokommunikativ kompetensiya badiiy matnning til xususiyatlari va kommunikativ vazifalarini tahlil

qilishni; madaniy kompetensiya milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va ramzlarni izohlashni; ijodiy-refleksiv kompetensiya esa mustaqil talqin yaratish, fikrni himoya qilish va yangi badiiy mahsulot ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Baholash jarayonida o‘quvchining faqat nazariy ma’lumotni bilishi emas, balki matnga tayanib fikr yuritishi, o‘z xulosalarini dalillashi, komponentlar o‘rtasidagi aloqalarni aniqlashi, fanlararo bog‘lanishlarni asoslay olishi va ijodiy yondashuvi ham hisobga olinishi lozim.

Natijada o‘zbek badiiy janrlarini o‘rganishda tarixiy-genetik, struktur-komponentli va pedagogik yondashuvlarni birlashtiruvchi metodik model shakllantirildi. Ushbu model adabiy ta’limda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA

O‘zbek badiiy janrlarining genezisi va tadrijiy rivojlanishini o‘rganish jarayonida janrning tarixiy ildizlari bilan uning zamonaviy ko‘rinishlari o‘rtasidagi munosabatga alohida e’tibor qaratish lozim. Chunki janr taraqqiyoti an’anaviy badiiy shakllarning oddiy takrorlanishi emas, balki ularning yangi tarixiy va estetik sharoitlarda qayta talqin qilinishi bilan belgilanadi.

Xalq og‘zaki ijodi namunalari bu jarayonning muhim manbasi hisoblanadi. Masalan, ertak janrida xalqning ezgulik, adolat, jasorat va insoniylik haqidagi qarashlari ramziy obrazlar hamda an’anaviy syujetlar orqali ifodalanadi. Dostonlarda esa qahramonlik, tarixiy xotira, xalqning orzu-intilishlari va ijtimoiy ideallari keng badiiy tasvirlanadi. Maqol va matallarda xalqning hayotiy tajribasi, axloqiy mezonlari hamda falsafiy qarashlari qisqa va obrazli shaklda mujassamlashadi.

Mazkur janrlarning o‘ziga xos jihati shundaki, ular og‘zaki ijro jarayonida turli variantlarga ega bo‘ladi. Variantlilik janrning asosiy xususiyatlarini yo‘qotmagan holda, uning mazmuniy va shakliy jihatdan boyishiga imkon beradi. Demak, janrning barqarorligi va o‘zgaruvchanligi bir-biriga zid hodisalar emas, aksincha, uning tarixiy yashovchanligini ta’minlaydigan o‘zaro bog‘liq xususiyatlardir.

Spektral-variativ yondashuvning nazariy ahamiyati ham aynan shu munosabatni chuqurroq anglash imkonini berishida namoyon bo‘ladi. Bunda janrning har bir komponenti alohida tahlil qilinadi, so‘ng ularning umumiy badiiy mazmunni shakllantirishdagi o‘rni aniqlanadi. Masalan, ertakdagi sehrli motivlar, an’anaviy boshlanma va yakuniy formulalar janriy-struktur komponentni tashkil etsa, xalqona iboralar, takrorlar va obrazli ifodalar lingvopoetik xususiyatlarni belgilaydi. Yaxshilik va yomonlik qarama-qarshiligi, adolat va ezgulik g‘oyalari esa madaniy-semiotik mazmunni yuzaga chiqaradi.

Badiiy janrlarni o‘qitishda ushbu komponentlarni bir-biridan uzilgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq. Chunki o‘quvchi asarning faqat syujetini bilishi bilan uning badiiy mohiyatini to‘liq anglab yetmaydi. U obrazlar ortida turgan ramziy ma’nolarni, muallif yoki xalq

ijodkorining estetik maqsadini, matndagi til vositalarining vazifasini ham tushunishi kerak.

Fanlararo integratsiya ushbu jarayonni mazmunan boyitadi. Jumladan, xalq dostonlarini tarix bilan bog‘lab o‘rganish orqali o‘quvchilar badiiy voqelik va tarixiy haqiqat munosabatini tushunadilar. Dostonlarning musiqa bilan aloqasini o‘rganish esa ularning ijro xususiyatlari, ohang va ritmning badiiy ta’sirdagi o‘rnini anglashga yordam beradi. Maqollarni mantiq va axloqiy tarbiya bilan bog‘lash orqali esa xalq hikmatining umumlashtiruvchi xususiyatlari ochib beriladi.

Multimodal yondashuv ham adabiy ta’limning mazmunini kengaytiradi. Bugungi axborot muhitida o‘quvchilar badiiy mazmunni nafaqat yozma matn, balki tasvir, ovoz, video, sahna ko‘rinishi va raqamli hikoya shaklida ham qabul qiladilar. Shu sababli an’anaviy badiiy janrlarni zamonaviy ifoda vositalari orqali qayta talqin qilish o‘quvchilarning ijodiy faolligini oshirish imkoniyatiga ega.

Masalan, ertak asosida sahna ko‘rinishi tayyorlash, doston voqealarini tarixiy xarita bilan bog‘lash, maqollar mazmunini zamonaviy hayotiy vaziyatlar orqali izohlash, she’rning ohang va tasviriy xususiyatlarini audio-vizual shaklda ifodalash mumkin. Bunday topshiriqlarda o‘quvchi tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi emas, balki badiiy mazmunni mustaqil anglaydigan va qayta yaratuvchi subyekt sifatida faoliyat olib boradi.

Prezident maktablari sharoitida ushbu metodik yondashuvning ahamiyati yanada ortadi. Chunki bunday ta’lim muhitida o‘quvchilardan mustaqil izlanish, axborot bilan ishlash, turli manbalarni qiyoslash, dalillar asosida xulosa chiqarish va o‘z qarashlarini himoya qilish talab etiladi. Badiiy janrlarni spektral-variativ asosda o‘rganish ana shu ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Shu bilan birga, fanlararo integratsiya jarayonida adabiyot fanining o‘ziga xos xususiyatlarini saqlash muhimdir. Badiiy matnni boshqa fanlar bilan bog‘lash uning estetik mohiyatini ikkinchi darajaga tushirmasligi kerak. Tarixiy yoki madaniy ma’lumotlar matnni tushunishga xizmat qilishi, lingvistik tahlil esa badiiy ifoda vositalarining estetik vazifasini ochib berishi lozim.

Yana bir muhim jihat shundaki, janr transformatsiyasi tushunchasini o‘quv jarayonida faqat matnni boshqa shaklga o‘tkazish sifatida talqin etish to‘g‘ri emas. Transformatsiya jarayonida janrning asosiy belgilari, mazmuniy yo‘nalishi, estetik vazifasi va yangi ifoda shakli o‘rtasidagi munosabat anglanishi zarur. Masalan, ertakni raqamli hikoya shaklida yaratish jarayonida uning syujet mantiqi, obrazlar tizimi va tarbiyaviy mazmuni saqlanishi bilan birga, vizual hamda audio vositalar orqali yangi ifoda imkoniyatlari yuzaga keladi.

Demak, o‘zbek badiiy janrlarining spektral-variativ komponentlarini o‘rganish adabiyotshunoslik, folklorshunoslik, tilshunoslik va pedagogika fanlari o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamlash bilan birga, adabiy ta’lim mazmunini ham yangi metodik yondashuvlar asosida takomillashtirish imkonini beradi.

XULOSA

O‘zbek badiiy janrlarining genezisi, tadrijiy va tarkibiy rivojlanishini spektral-variativ yondashuv asosida o‘rganish milliy adabiyotning tarixiy ildizlari, estetik xususiyatlari va zamonaviy taraqqiyot yo‘nalishlarini yaxlit anglash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari badiiy janrlarning shakllanishi xalq og‘zaki ijodi, yozma adabiyot an’analari, tarixiy-madaniy muhit va badiiy tafakkur taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Tahlil asosida badiiy janrlarning janriy-struktur, lingvopoetik, madaniy-semiotik, kommunikativ-pragmatik, psixologik va multimodal komponentlari o‘zaro aloqador tizim sifatida izohlandi. Ushbu komponentlar janrning nafaqat shakliy va mazmuniy xususiyatlarini, balki uning tarixiy taraqqiyoti, kommunikativ vazifasi hamda estetik ta’sir imkoniyatlarini ham belgilaydi.

Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shuki, xalq og‘zaki ijodiga xos variantlilik badiiy janrlarning rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. An’anaviy janr shakllari turli tarixiy va madaniy sharoitlarda o‘zgarib, yangi badiiy xususiyatlar bilan boyib boradi. Shu bois janrning barqaror belgilari va o‘zgaruvchan xususiyatlarini o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganish zarur.

Maqolada ilgari surilgan spektral-variativ yondashuvning metodik ahamiyati badiiy janrlarni faqat nazariy tasnif asosida emas, balki ularning tarixiy, lingvistik, madaniy, psixologik va multimodal xususiyatlarini birgalikda o‘rganishga yo‘naltirilganidadir. Bu esa o‘quvchilarning badiiy matnni chuqur anglash, mustaqil tahlil qilish va shaxsiy talqin yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Adabiy ta’lim jarayonida fanlararo integratsiyadan maqsadli foydalanish badiiy matnning ichki mazmunini kengroq ochishga xizmat qiladi. Tarix, ona tili, musiqa, tasviriy san’at, geografiya, psixologiya va axborot texnologiyalari bilan aloqadorlikda tashkil etilgan topshiriqlar o‘quvchilarning bilimlarini o‘zaro uyg‘unlashtirishga yordam beradi.

Tadqiqotning ilmiy-metodik ahamiyati o‘zbek badiiy janrlarining genezisi va tadrijiy rivojlanishini komponentli tahlil asosida o‘rganish, ularni zamonaviy ta’lim jarayoniga tatbiq etishning bosqichli mexanizmini asoslash hamda adabiy-nazariy, lingvokommunikativ, madaniy va ijodiy-refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirish yo‘nalishlarini belgilash bilan izohlanadi.

Mazkur yondashuvdan umumta’lim maktablari, Prezident maktablari, ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalari, oliy ta’lim tashkilotlari, adabiyot darslari, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar va mustaqil ta’lim jarayonida foydalanish mumkin.

Kelgusida spektral-variativ yondashuvni maxsus o‘quv modullari, elektron ta’lim resurslari, janrlar bo‘yicha raqamli materiallar va tajriba-sinov ishlari asosida yanada takomillashtirish maqsadga muvofiq. Bu esa o‘zbek badiiy janrlarini o‘rganishning ilmiy-nazariy va amaliy-metodik imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi. Ta’lim to‘g‘risida: O‘RQ-637-son Qonun. – Toshkent, 2020. – URL: https://lex.uz/docs/-5013007.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-fevraldagi PQ-4199-son qarori. Prezident maktablarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 25-iyundagi 526-son qarori. Prezident maktablari to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida. – Toshkent, 2019.
4. Kambarova S.I. Adabiyotni o‘quv fani va san’at turi sifatida o‘qitish metodologiyasi: pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2024.
5. Husanboyeva Q. Adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishning ilmiy-metodik asoslari: pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2006.
6. Mirqosimova M.M. O‘quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish usullari: pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 1995.
7. Kress G. Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. – London: Routledge, 2010.
8. Mayer R.E. Multimedia Learning. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
9. Chandler D. An Introduction to Genre Theory. – Aberystwyth: University of Wales, 1997.
10. Cope B., Kalantzis M. Multiliteracies: Literacy Learning and the Design of Social Futures. – London: Routledge, 2000.
11. Drake S.M., Burns R.C. Meeting Standards through Integrated Curriculum. – Alexandria: ASCD, 2004.
12. Fogarty R. Ten Ways to Integrate Curriculum // Educational Leadership. – 1991. – Vol. 49, No. 2. – P. 61–65.
13. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009.
14. Niyozmetova R.H. Uzluksiz ta’lim tizimida o‘zbek adabiyotini o‘rganish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2006.
15. Sabitova T. O‘zbek xalq dostonlarining nazariy asoslari va badiiyati. – Toshkent: Firdavs-shoh, 2022.
16. Matkarimova S.Sh. Differensiallashgan adabiy ta’lim tizimida xalq dostonlari asosida adabiy-nazariy tushunchalar ustida ishlash. – Chirchiq, 2024.
17. Botirova Sh.I. Adabiy ta’lim klasterining ilmiy-nazariy asoslari: pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Chirchiq, 2021.
18. Fozilova M. Adabiyot darslarida adabiy-nutqiy kompetensiyalarni farqlab shakllantirish metodikasi: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Chirchiq, 2022.